

Доц. д-р Трайчо Спасов

ИНСТИТУЦИОНАЛНИ АСПЕКТИ НА ТЕОРИЯТА ЗА ИКОНОМИЧЕСКИЯ ПРЕХОД

Изследван е специфичният характер на икономическия преход в страните от Централна и Източна Европа (ЦИЕ) в контекста на интензивно протичащите процеси на глобализация и локализация. Подчертано е, че дълбоката фундаментална икономическа промяна може да се извърши чрез поредица от системни преобразувания, свързани с определена съвкупност от институции. Те са един от най-важните фактори, които определят съдържанието и структурата на икономическите взаимоотношения между хората, на параметрите и механизмите на икономическия ред в националното стопанство. На тази база е направен изводът, че икономическата промяна не може да протече без адекватна институционална промяна. Ако при осъществяването на икономическия преход се създават макар и временни ограничения и затруднения при извършване на институционалната промяна, това ще се отрази върху механизмите, интензитета и ефективността на икономическия преход. В този план е посочено, че от ефективността на институциите и на институционалната трансформация се определят скоростта, последователността и ефективността на икономическия преход в неговата цялост.

JEL: A10; O11; P11

Икономическият преход или икономическата промяна

През последните десетилетия вниманието на *научната общност* (особено в сферите на икономическите и социалните науки), *на бизнеса*, *на политическите елити* е насочено към изследване на причините, механизмите и резултатите от осъществяването на *икономическия преход* в страните от ЦИЕ. В основата на този интерес преди всичко е начинът, по който беше отхвърлена политическата и икономическата система, формирала един от двата полюса на съвременния свят. Наред с това значително място се отделя и на въпросите за *практическите подходи* и изследвания при провеждането на дълбоката *фундаментална икономическа промяна* в тези държави.

Колкото и радикален и специфичен да е този процес, той не може да се разглежда изолирано от *глобалните изменения в световната икономика* и трайната тенденция към формирането на нови принципи във взаимоотношенията между държавите - съответно между техните национални икономики. Интензивно протичащите процеси на глобализация може би са в основата не само на подготовката, а и на ускоряването на дълбокия срив в икономическата и политическата система на страните от ЦИЕ и последвалия го постсоциалистически преход.

Икономическият глобализъм се изразява в активизиране и усложняване на връзките в световното икономическо пространство във всички аспекти и на всички равнища. Той се изгражда върху нови принципи на поведение както на *микро-*, така

и на *макроикономическите* системи, формирани въз основа на новите компютърно информационни и комуникационни технологии. Те създават условия за ново стратегическо поведение на икономическите агенти, насочено към:

- постигане на висок интегративен капацитет;
- конкурентност и приспособимост към новосформиращите се глобални пазари;
- осигуряване на висока степен на рационализация и оптимизиране на резултатите от осъществяваните дейности.

Глобализацията, изградена върху принципите на съвременната технологична революция, създава по-благоприятни условия за прогрес на тези стопански системи, които имат по-голяма икономическа и структурна приспособимост, по-лесно и бързо адаптират своите производствени и пазарни структури към постоянно променящите се икономически и технологични условия. Това им позволява да постигат по-висока конкурентоспособност, да отворят икономиките си и ефективно да навлизат в нови пазарни пространства. От тази гледна точка може да се определи, че *глобализацията се изразява в увеличаване на обема и задълбочаване на интеграционните взаимодействия в световната икономика*.¹ Качествата, които позволяват реалното и ефективно включване в този процес, са присъщи на високоразвитите и богати национални икономики, на транснационалните компании, които имат икономически и технологичен капацитет за участие в глобалната пазарна мрежа.

Предпоставки на икономическия преход

Описаните качествени характеристики не бяха присъщи на страните от ЦИЕ в техния постсоциалистически период. Устойчивостта на икономическите им системи за определен период преди промяната се изграждаше въз основа на тяхната затвореност, системна обвързаност на политическите и икономическите принципи и значителното равнище на ресурсния им потенциал, формиран главно въз основа на природните богатства на бившия СССР. В течение на времето тези фактори изчерпаха своите възможности. Ограничените икономически и пазарни пространства, постепенното изразходване на ресурсния капацитет и неговото неефективното нерационално използване породиха редица трайни тенденции към икономически и социален регрес. Най-съществените от тях се отнасят до:

Първо, формиране на ясно очертан и трайно развиващ се процес на *затихване на икономическата динамика*. Темповете на икономически растеж в тези държави през последните десетилетия от техния социалистически период разкриват последователното изтощаване на националните им стопанства (вж. табл. 1).

¹ По този въпрос вж. World Development Report 1999/2000. Entering the 21 Century. New York, Oxford University Press, 1999, p. 2.

Таблица 1

Растеж на общата продукция (средногодишен темп)

Страни	1961 – 1970 г.	1971 – 1980 г.	1981 – 1988 г.
България	5.8	2.8	1.2
Чехословакия	2.9	2.8	1.4
ГДР	3.1	2.8	1.8
Унгария	3.4	2.6	1.0
Полша	4.2	3.6	0.8
Румъния	5.2	5.3	-0.1
Съветски съюз	4.9	2.6	2.0

Източник: *Корнай, Я.* Социалистическата система. С., 1996, Акад. изд. "М. Дринов", с. 196. (Забележка на автора: Данните за продукцията на социалистическите страни се отнасят за БНП, но в определен период те почти съвпадат с оценките за БВП.) По-подробна картина за динамиката и циклите на икономическия растеж в страните от ЦИЕ за периода 1950 - 1989 г. вж. в *Колодко, Г.* От шока, к терапии. Политическая экономия постсоциалистических преобразований. М., ЗАО "Журнал эксперт", 2000, с. 70.

Макар че данните в табл. 1 се различават от тези в други статистически източници, може със сигурност да се определи, че те дават вярна картина за динамиката на растежа през един типичен за посочената група държави период от тяхното развитие.

Второ, очертаване на тенденция към *стагнация на жизнения стандарт* на населението. Характерните за т.нар. икономика на дефицита явления не намериха разрешение. Динамиката, качеството и структурата на потреблението в разглежданите страни значително изоставаха в сравнение с развитите западни икономики. Различията по тези показатели не само че се запазваха, а се и задълбочаваха.

Данните в табл. 2 могат да се използват за илюстрация на тенденциите, свързани с растежа на реалното потребление в някои типични представители на двете групи държави.

Таблица 2

Средногодишни темпове на растеж на реалното потребление на човек от населението (1951 - 1978 г.)

Социалистически страни	Растеж на потреблението	Капиталистически страни	Растеж на потреблението
Чехословакия	1.6	Франция	3.9
Унгария	2.6	Италия	3.8
Полша	2.9	Япония	6.5

Източник. *Корнай, Я.* Цит. съч., с. 286.

И двата примера - затихващата динамика на икономическия растеж и изоставашото равнище на потребление в страните от ЦИЕ, разкриват както вътрешната недостатъчност на условията за благоприятно развитие, така и задълбочаващата се несъвместимост на резултатите в икономическата област между бившите социалистически страни и развитите пазарни икономики. Достатъчно е да се спомене, че в началото на прехода (1989 г.) равнището на икономическо развитие на страните от ЦИЕ се оценява с това на дохода на човек от населението в САЩ от 1900 г., а икономическото равнище на Чехословакия в началото на 90-те години, която е с най-напредналата икономика сред тези държави, е съпоставено със същото на Франция и Германия през 1950 г.²

В комплекса от фактори, оказали влияние върху *икономическия срив*, а впоследствие и върху дълбочината и ориентацията на *икономическата промяна* (постсоциалистическия преход) в страните от ЦИЕ обаче *най-голяма е ролята на необратимия и интензивно развиващ се процес на глобализация*. Той показва, че когато икономиките и технологиите се развиват в посока към глобализъм, е недопустимо един икономически регион от седем държави, с население от близо 400 млн. човека и огромна територия, разположена на два континента, да бъде изключен от тези процеси.³

Насоченост на икономическата промяна

Дълбоката икономическа трансформация в съчетание с тенденцията към икономически глобализъм намери конкретно проявление в две основни направления:

Първо, новият тип взаимодействия на трансформиращите се икономики можеше да се осъществи само чрез съблюдаване на принципите на разширяваща се маркетизация и формирането на съвременните глобални пазари. Това определи основното съдържание на прехода - *цялостна всеобхватна пазарна трансформация* на националните икономики. Уникалното в случая е, че се преминава от планово, централизирано управлявано стопанство към противоположна по своя характер, начин на организация и механизми за осъществяване на връзките стопанска система. Това предполага въвеждането и съблюдаването на *нови принципи на икономическо поведение*, т.е. на нови институции, нова институционална среда, формирането на нови институционални субекти и механизми.

Второ, икономическата трансформация предполага не само пазарна ориентация, свързана с изграждането на нов тип връзки и взаимодействия между

² Вж. Emergence of Market Economies in Eastern Europe. Blackwell, Cambridge MA & Oxford UK, 1993, 25 - 26.

³ Данните се отнасят за бившите социалистически страни - членки на СИВ, без Куба, Монголия и Виетнам. Вж. Социалистическата икономическа интеграция. Речник-справочник. С., 1986, с. 279.

икономическите агенти. Тя е свързана и с определяне на насочеността на икономическите взаимодействия, както и с начина на тяхното осъществяване.

Самият преход от централизирана към пазарна система на стопанство изисква създаване на условия за *либерализация* на икономическите взаимодействия и *отваряне към световните (глобални) икономически структури*. В този смисъл пазарният характер на трансформацията образува предавателния механизъм, трансмисията за обвързването ѝ с процесите на глобализация. На практика това означава, че икономическата трансформация трябва да води до изграждане на *интегративен капацитет*, да формира цяла система от устройствени средства за включване във вече действащите интегративни механизми в *глобален и локален аспект*. За изтощените икономики на държавите в преход пазарната трансформация и интеграцията с по-развитите икономически структури стават основен двигател на тяхното развитие. В този план глобализацията (включването в глобалната пазарна мрежа и участието в интеграционните процеси) би трябвало да се разглежда като основен фактор не само предизвикал прехода, но и с определящо значение за неговото съдържание.

Глобализмът като принцип на икономическо поведение обхваща комплекс от условия, които позволяват *интегрираните държави да се облагодетелстват по-лесно и в по-големи мащаби* от предимствата, свързани с:

- използването на съвременните информационни и комуникационни технологии;
- възможностите за ефективно включване в глобалната пазарна мрежа и максималното използване на конкурентните предимства;
- привличането на чуждестранни инвестиции при осъществяването на структурната промяна и развитието на реалния сектор на икономиката и т.н.

За държавите от ЦИЕ с трансформиращи се икономики най-благоприятният режим за включване в процесите на глобализация е приобщаването им, а в дългосрочен период пълното им интегриране в Европейския съюз. На тази основа се формират условията за реално съчетаване на принципите за глобализация и за локализация.

Икономическа трансформация и икономически регионализъм

Трансформационните процеси се предизвикват от измененията на глобализацията се свят и в същото време се превръщат в съществена част от него, в един от важните елементи на неговото съдържание.

Формирането на новите, съвременни глобални икономически структури включва приобщаване на страните с трансформиращи се стопанства към тях. Това се отнася не само до държавите от ЦИЕ. Тези процеси обхващат различни икономически региони в световното стопанство. Ясно се очертава една интензивно развиваща се тенденция към *икономически регионализъм*, която, от една страна, предполага и се основава на интензитета на

глобализацията, а от друга, отразява целенасочено развитие на принципите и формите на локализация.

В доклада на Световната банка за 1999 - 2000 г. се отделя особено внимание на локализацията като процес на децентрализация в рамките на националните икономики.⁴ От гледна точка на глобализацията се свят локализацията има определена съвкупност от измерения.

В системата на *глобализиращите се връзки* и взаимодействия на икономическите субекти (транснационални корпорации, национални стопанства) се формират множество зависимости - икономически, структурни, технологично-информационни, институционални и др. Те придобиват *наднационален характер* и предполагат изграждане на съответни икономически и институционални механизми за тяхното овладяване, стабилизиране и стратегическо целенасочване.

Същевременно в самите *национални стопанства* се развиват процеси на децентрализация, които определят основното съдържание на *локализацията* - активизиране на участието на широки слоеве от население в процесите на управлението и създаването на достойни за човека условия на живот. На тази основа глобализацията се свързва със съвкупната проблематика, която се формира и развива на наднационално равнище, а локализацията - с комплекса от принципи за демократизиране на икономическите и социалните условия на живота на субнационално равнище. "Както на наднационално, така и на субнационално равнище институтите на управление, воденето на преговори, координацията и регулирането ще играят решаваща роля в търсенето на ново равновесие както между страните, така и вътре в техните граници и в съдействието за създаване на стабилни условия, които позволяват да се реализират програмите в областта на развитието."⁵

Процесите на *локализация* могат да се разгледат и в границите на *световното стопанство*. В този аспект те се проявяват чрез принципите и механизмите на *икономическия регионализъм*, както и чрез развитие на процесите на децентрализация. Това се отнася главно до децентрализацията на глобалните пазари, но също и до локалното насочване на инвестиционните потоци. Сега около 85% от населението на света живеят в развиващите се страни, в които решаването на проблемите на модернизацията, индустриализацията и урбанизацията изисква гигантски вливания на капитал.⁶

Глобализацията и локализацията формално се развиват като противодействащи си тенденции. На практика обаче те имат обща основа, взаимно се предполагат и преплитайки се, създават механизми за оптимизация на

⁴ Вж. World Development Report 1999/2000, 1 - 10.

⁵ Пак там, с. 2.

⁶ Пак там, с. 35.

икономическите процеси и резултати, за по-висока стабилност и преодоляване на противоречията в най-широк спектър - в международен и национален аспект; на наднационално и регионално равнище; в икономически (между развитите и развиващи се стопанства) и социален (между богатството и бедността) план.⁷ На тази основа заслужава внимание въпросът за разграничаване на два важни принципа на поведение, отразяващи взаимодействието и преплитането на резултатите от процесите на глобализация и локализация: първият се отнася до съдържанието и механизмите на глобалната локализация, а вторият - до същите аспекти на локалната глобализация. Те позволяват по-точно да се очертае концепцията, а на тази основа и стратегията за икономическия преход (икономическата трансформация) в страните от ЦИЕ. Тези принципи първоначално се свързват с поведението на транснационалните корпорации, но може да се отнесат до всички участници в икономическите взаимодействия (отношения) на глобално и локално равнище.

Като принцип на поведение *глобалната локализация* се обвързва със стремежа (тенденцията) към оптимално пространствено разположение на териториалните производствени структури и за завладяване на пазарни позиции в глобален мащаб. Когато става дума за взаимодействията между националните икономики (междудържавни взаимоотношения) този принцип се реализира чрез формите и механизмите на *икономическия регионализъм*. Това се отнася за такива локални интеграционни общности като Европейския съюз, Северноамериканската зона за свободна търговия, както и за постепенното оформяне на локално обособени икономически центрове на континентална (Азия, Латинска Америка) или междуконтинентална основа.⁸

⁷ Като тенденция към либерализация и повишаване на отвореността на икономическите системи глобализацията създава безспорни икономически предимства. Но те могат да се използват най-пълноценно от развитите и интегрираните (интегриращи се) икономики. По-слаборазвитите и с ограничени интегративни възможности икономически системи (микро- и макро-) не могат да се възползват (или се възползват в по-малка степен) от предимствата на глобализацията - дори е възможно да реализират негативни последици. Включването им в глобалните икономически връзки при недостатъчно развити икономически и пазарни структури, ниската им конкурентоспособност създават основата за тяхната дестабилизация - разрушаване на реално действащи структури в производството, спад в равнището на националното производство, развитие на висока безработица, ниска платежоспособност на населението и намаляване на потребление. Ако глобализацията не създава предпоставки за стабилизиране и икономически подем на по-изостаналите икономики, ако не формира механизми за реалното им интегриране, то тя може да задълбочи пропастта между богатството и бедността, а дистанцията между развитите и развиващите се държави ще нарасне. Част от тези проблеми могат да намерят разрешение чрез стимулиране на процесите на локализация. На субнационално равнище обаче локализацията също може да предизвика неблагоприятни последици за макроикономическата стабилност. Ето защо *дълбоката икономическа промяна*, свързана с развитието на глобализацията, а впоследствие и с локализацията, предполага и *адекватни институционални решения*.

⁸ Петков, П. Някои тенденции в световното стопанство. - Икономическа мисъл, 2000, N 3, 22 - 23.

Локалната глобализация се развива въз основа на приложението на основните принципи на глобално поведение в локален мащаб съобразно спецификата на отделния икономически регион или интеграционна общност, т.е. правилата на това поведение се пренасят на локална основа. *Този принцип има особено значение при осъществяване на трансформационните процеси в ЦИЕ.* В най-общ план трансформациите в процеса на икономическия преход се предизвикват и обуславят от тенденциите към глобализация. Но те не могат да се осъществяват изобщо или изолирано. Трансформационните процеси в страните от ЦИЕ, в т.ч. и в България, придобиват смисъл само в системата от реални взаимодействия с вече формираните и функциониращи на глобална основа икономически системи. Най-благоприятният рационален и затова оптимален вариант за преодоляване на икономическата изолация, за отваряне и либерализация на икономическите връзки в съзвучие с изискванията на глобализацията е включването на преходните икономики в определена *регионална интеграционна общност*, организирана в съответствие с посочените принципи. За страните от ЦИЕ това е Европейският съюз. Макар че тази организация е локално изградена икономическа система, тя съблюдава изцяло принципите за рационално глобално поведение в икономическото пространство. Включването в ЕС на практика означава ефективно осъществяване на икономическия преход и успешно завършване на фундаменталните преобразувания (икономическа трансформация). Основните контури на модела на икономическия преход, позволяващи успешно съобразяване с най-важните принципи на глобализацията и локализацията, се свързват главно с изграждането на реална пазарно функционираща и конкурентоспособна икономика. Детайлизирането на този модел обхваща система от институционални и икономически промени.

Безпорядъкът на прехода и необходимостта от институционална промяна

Осъществяването на икономическия преход в страните от ЦИЕ в крайна сметка обхваща цялостни системни изменения в националните им стопанства, които предизвикват:

първо, смяна на основното качество на икономическата система, т.е. формиране на нова стопанска система, с нов тип икономически връзки и взаимодействия, изградени въз основа на принципите на *пазарно поведение*;

второ, смяна на траекторията на стопанското развитие в посока към по-висок рационализъм, либерализация и откритост, а на тази основа постигане на постоянна и висока *конкурентоспособност*.

Това означава, че съдържанието на икономическия преход обхваща цяла съвкупност от трансформации като средство за *дългосрочен икономически просперитет* и за постигане на *по-високо качество на живота* в тези страни.

Едно по-внимателно изследване на характера на прехода и обхващаните от него трансформации показва, че той съдържа *два основни компонента* на механизма за икономическа промяна.

Първият обхваща *революционните*, внезапни, спонтанни икономически промени (преобразувания), които се осъществяват в *краткосрочен период*. Те могат да имат различен обхват и сила в зависимост от конкретните условия в отделните държави. Осъществяването им зависи от степента на обществената нагласа и поносимостта им за преобладаващата част от икономическите субекти и населението. Тяхната дълбочина зависи както от решителността, така и от компетентността на политическите и икономическите сили, поели отговорността за осъществяването им. Във всички случаи тези *революционни промени са неизбежни*, доколкото са свързани с т.нар. *прекъсване на постепенността*, т.е. с резки, бързи качествени изменения в икономическата система и създаване на нов тип взаимоотношения. Същевременно характерът и спонтанността на измененията неизбежно предизвикват *хаотичност* в започващата икономическа промяна. Опитите за придаване на завършеност на тези изменения в краткосрочен план претърпяха неуспех.

Вторият компонент на трансформационния механизъм обхваща съвкупността от последователни, *еволюционни изменения* в стопанската система, които имат *дългосрочен характер*. Те включват всички икономически и институционални преобразувания в хода на пазарната трансформация и трябва да осигурят постепенното приспособяване и хармонизиране на преходните икономики с ефективно функциониращите пазарни системи в глобален и локален план.

Акцентирането върху *еволюционния подход* дава възможност по-лесно да се изгради цялостният механизъм на икономическата промяна, да се формира организационното поведение на икономическите агенти чрез последователни, взаимнообвързани, системни икономически, технологични, структурни и институционални изменения. По този начин вниманието се насочва първоначално към *смяна на стихийната с целенасочена промяна* за постигане на икономически и социален растеж, а на тази основа - и към възстановяване на вътрешните и външните равновесия. Следователно от гледна точка на характера и хода на промяната преходът от старата към новата икономическа система във всички случаи предполага:

- дестабилизация на икономиката, предизвикана от спонтанното премахване на действащите принципи, структури и механизми на взаимодействия при осъществяването на прехода, особено в неговия начален етап;
- постепенна еволюционна ориентация на стопанската система към постигане на дългосрочна тенденция на икономически и социален растеж въз основа на нови принципи и механизми на функциониране на икономиката;
- възстановяване на вътрешните и външните равновесия; създаване на условия за по-голяма сигурност, преодоляване на неопределеността и на

разрушителната икономическа и финансова криза; постигане на макро-икономическа стабилност и устойчивост на икономическото развитие.

Логиката на икономическите (пазарни) преобразувания. Неизбежност от трансформационен хаос и икономически спад

Осъществяването на прехода и изграждането на пазарните основи на стопанството предполагат постигането на две фундаментални изисквания:

Първо, всеобхватна либерализация на икономическите отношения (връзки и взаимодействия). Това налага въвеждане на принципите на икономическата свобода в поведението на стопанските агенти. Основното в характера и съдържанието на пазарните взаимодействия е икономическата самостоятелност, независимост и отговорност при вземането на стопански решения. В този смисъл пазарът е сферата, в която икономическите агенти се срещат доброволно и свободно за сключване на сделки.⁹ Преходът от централно управлявана към пазарно функционираща икономика предполага освобождаване от икономическата зависимост, либерализация на цялата система от връзки и взаимодействия на стопанските агенти.

Второ, създаване на ефективна частна собственост като условие за икономизиране и рационализиране на стопанските дейности, за повишаване на тяхната ефективност. Частната собственост е основа за проява на икономическата свобода, а оттук - и за изграждане на икономическите връзки на пазарна основа. При наличието на тотална държавна собственост изходната точка на прехода при създаване на частна собственост е *приватизацията*. При реструктурирането на собствеността обаче не трябва да се подценява и възможността от възникване на *нова частна собственост*. Създаването на конкурентност между тези два начина за преустройство на собствеността би позволило възникването на ефективно функционираща частна собственост.

Либерализацията и формирането на частна собственост са нови, качествени характеристики на изграждащите се преходни икономики. В повечето случаи те се въвеждат спонтанно, без предварителна подготовка и на практика предизвикват *разрушаване на стария икономически ред*. Придружени са от множество съпътстващи явления, които практически преустановяват действието на основните координационни механизми в икономиката, предизвикват икономически хаос и дезорганизация на връзките, а оттук и безпрецедентен *трансформационен спад*. На тази основа либерализацията и приватизацията (като основен метод за реструктуриране на собствеността) предполагат паралелно предприемане на спешни мерки за *икономическа стабилизация*.

⁹ *Маршалл, А.* Принципы политической экономии, Т. 2. М., Прогресс, 1984, с. 6.

Таблица 3

Динамика на БВП в страните с преходни икономики, 1990 - 1997 г.

Страни	Средногодишен растеж на БВП			Индекс на БВП, 1997 г. (1989 = 100)
	1990-1993 г.	1994-1997 г.	1990-1997 г.	
Албания	-8.8	4.9	-2.0	79.1
България	-7.4	-3.6	-5.5	62.8
Естония	-9.7	4.1	-2.8	77.9
Латвия	-13.8	2.2	-5.8	56.8
Литва	-18.3	0.5	-8.9	42.8
Македония	-12.9	-0.8	-6.9	55.3
Полша	-3.1	6.3	1.6	111.8
Румъния	-6.4	2.1	-2.2	82.4
Русия	-10.1	-5.3	-7.7	52.2
Словакия	-6.8	6.3	-0.3	95.6
Словения	-3.9	4.0	0.0	99.3
Украйна	-10.1	-12.1	-11.1	38.3
Р. Хърватска	-9.9	3.0	-3.4	73.3
Чехия	-4.3	3.6	-0.4	95.8
Унгария	-4.8	2.5	-1.1	90.4

Източник. Колодко, Г. Цит. съч., с. 114.

На табл. 3 са представени данни за динамиката на БВП в страните с преходни икономики. Те се отнасят за два подпериода от тяхното развитие. *Първият* обхваща времето до 1993 г., когато във всички трансформирани се икономики се развиват спонтанни (шокови) хаотични тенденции на *икономически* (трансформационен) *спад*. Неконтролируеми са и процесите, свързани с растежа на *инфлацията* и *безработицата*. *Бедността* започва да се превръща в един от основните проблеми на тези държави. *Вторият период* – 1994 - 1997 г., обхваща постепенното овладяване на икономическите сътресения. По-голяма част от страните започват да преодоляват дестабилизацията и постепенно да преминават към еволюционни изменения. Докато в първия подпериод радикалните революционни промени предизвикват дестабилизация чрез шоково разрушаване на стария икономически ред, през втория дългосрочните еволюционни промени се основават на определена стабилизационна стратегия и политика.

Според Г. Колодко в началото на постсоциалистическия период радикалната либерализация е фундаментален принцип на промяната наред с приватизацията и новите пазарни отношения. Тази съвкупност от преобразувания предизвиква необходимостта от стабилизация (*либерализацията на цените* например поражда силни инфлационни тенденции). Но в същото време либерализацията и стабилизацията пораждат и *задълбочават* икономическия

спад, защото твърдата стабилизационна политика предизвиква значително ограничаване на съвкупното търсене. “Корените на спадането на производството лежат в политиката на макроикономическа стабилизация, която, бидейки насочена към отстраняване на дефицита и въвеждане на пазарни цени, предизвиква спад в обема на производството като страничен резултат от съкращаване на търсенето.”¹⁰ Отрицателните ефекти от стремежа към всеобхватна либерализация се свързват не само с радикалното и спонтанно (рязко, шоково) освобождаване на цените. Либерализацията на външната търговия оказва значителен удар върху националните производители, които не са конкурентоспособни както на вътрешния (при навлизане на чужди фирми), така и на външните пазари. Това се разглежда не само като причина, пораждаща икономически спад, а като един от основните фактори за неговото задълбочаване и продължителност.

Много често неуспехите и противоречията на икономическия преход в страните от ЦИЕ се обвързват с прилагането на принципите на т.нар. Вашингтонски консенсус, наложени от международните финансови институции. “Предписанията на Вашингтонския консенсус се провалиха в България и другите ЦИЕ страни. Вместо растеж икономиката изпадна в дълбока рецесия.”¹¹ Подобни твърдения в определена степен са основателни. Те се споделят от много икономисти.¹² Причината за такива оценки е, че обобщените от Дж. Уйлямсон десет принципа за икономическа и финансова стабилизация, а на тази основа и за икономически растеж, които се приемат като база на Вашингтонския консенсус, се отнасят главно за развиващите се страни с вече създадена, но нездрава пазарна икономика. Възприемането им като основа за осъществяване на пазарна трансформация би означавало да се предполага, че пазарната икономика възниква автоматично и незабавно. Това естествено поражда множество затруднения и недоразумения.

Принципите на Вашингтонския консенсус могат да се възприемат при провеждане на оздравителни процедури в по-слаборазвити пазарни икономики с цел тяхното стабилизиране и осигуряване на условия за икономически растеж. В тях обаче липсват онези елементи, които са свързани със създаване на институциите, субектите и структурите на новообразуващи се пазарни икономики. “Отсъствието на съответстващи структури е ключов момент, изпаднал от стратегията на прехода, предложена от Вашингтонския консенсус. Либерализация и приватизация, които не са осигурени от добре организирани пазарни структури, пораждат вместо

¹⁰ Колодко, Г., Цит. съч, с. 90.

¹¹ Ангелов, Ив. Икономиката на България пред прага на новия век. - Икономическа мисъл, 1999, N 6, с. 8.

¹² Эволюционная экономика и “мэйнстрим”, М., Наука, 2000, с. 31; Колодко, Г. Цит. съч., 122 - 128.

устойчив растеж продължителен период на съкращаване на производството.”¹³

Може да се обобщи, че икономическият преход *започва* без съблюдаването на определени, изпитани в практиката принципи, без определена представа за логиката и последователността на икономическите преобразувания. Старите механизми и стопански структури се разрушават, преди да са създадени условията за изграждането на нови. Я. Корнай подчертава, че механизмът за координиране на дейностите при социализма, макар и неефективен, действаше. С промяната на системата старият механизъм се разруши, а новият все още не беше успял да овладее всички задачи на координирането.¹⁴ Дори в определени аспекти този механизъм трудно се създаваше, защото освен необходимите правила за ефективното му функциониране е нужна и определена, специфична икономическа култура. Осъществяването на икономическия преход при тези условия се свързва с формирането на “системен вакуум”,¹⁵ т.е. икономика, в която плановото начало е отхвърлено и разрушено, а фундаментът за изграждане на здрава пазарна икономика не е създаден. Този период на прехода обхваща главно шоките преобразувания, но неговата продължителност се определя от възможностите за постепенното овладяване на дестабилизацията и съгласуване на трансформационните процеси.

Наличието на системен вакуум, липсата на възможности за формиране и овладяване на ефективни правила в осъществяването на икономическия преход Я. Корнай определя като “институционално ничия земя” или прекъсване. Сега е широко разпространено убеждението, че *икономическата промяна* трябва да се съпътства от осъществяване на целенасочена *институционална промяна*. Ако началото на прехода може да започне (и започна като допустима мярка) шокowo, като процес на бързи революционни изменения главно в областта на либерализацията, то действителният трансформационен процес като съчетаване на икономически и институционални изменения е по-продължителен и има еволюционен характер.

Институционалната промяна

За по-цялостното и задълбочено изследване на трансформационните процеси в преходните икономики е необходимо целенасоченото и рационално използване на методологичните принципи и постижения на няколко важни теоретични направления:

- неокласическата икономическа теория;

¹³ Колодко, Г. Цит. съч., с. 126.

¹⁴ Корнай, Я. Десет години след “Пътят към свободната икономика”: самооценка на автора. - Икономическа мисъл, 2001, N 1, 55 – 56.

¹⁵ Колодко, Г. Цит. съч., с. 115.

- еволюционната теория за икономическото развитие;
- неоинституционалната икономическа теория.

В този план е възможно икономическата трансформация да се обвърже с поредица от последователни системни преобразувания, извършвани въз основа на определена съвкупност от принципи или институции.

Според представителите на съвременната институционална теория институциите са правила, които:

- определят формата и механизмите за осъществяване на човешките взаимодействия;
- създават условия за постигане на определена стабилност във функционирането на икономиката;
- намаляват неопределеността и формират структурите, в които протича стопанската дейност (както и всяка друга човешка дейност);
- въвеждат ограниченията (границите), в които се формира човешкото поведение и се осъществяват принципите на икономическата свобода;
- създават условията за рационализация на дейността на хората и за постигане на по-висока ефективност на резултатите от нея;
- отразяват начина, по който хората обработват информацията и реализират своя избор.¹⁶

От гледна точка на теорията за икономическата трансформация особено значение има въпросът за *формата на изграждане на институциите*. Това е обяснимо, защото, от една страна, се приема, че функционирането на икономиката се определя от *установената система от институции*. От друга страна, е ясно, че една *икономическа промяна* не би могла да се осъществи без адекватна *институционална промяна*. Ако се приеме, че по своя характер *институциите са стабилни*, то следва, че *институционалната промяна* е продукт на продължителни *еволюционни изменения*.

Осъществяването на икономическа и институционална *промяна с прекъсване*, какъвто е характерът на икономическия преход, е резултат от *радикални революционни изменения*. Това дава отражение върху формирането (изграждането) и развитието на институционалната рамка, на институционалната среда, институционалната структура и институционалните механизми, както и на съответните им икономически преобразувания.

Моделът на институциите включва няколко основни компонента:

- неформални институции;
- формални институции;
- начин на формирането и развитието им;
- начин на изпълнението (реализацията) им.

¹⁶ Норт, Д. Институции, институционална промяна и икономически резултати. С., ЛИК, 2000, с. 12, 16, 41 и др.

Формата на изграждане на институциите предполага обособяването и систематизирането на две групи институции - неформални и формални ограничения.

Неформалните правила или институции се развиват в процеса на *институционалната еволюция*. По принцип те са устойчиви и канализират поведението, като облекчават взаимодействията на стопанските субекти (когато това се отнася до икономическите институции). Те се формират на базата на определени традиции, обичаи, символи и др., като *рационализират дейностите*, позволяват присвояването на по-благоприятни икономически резултати, така че спазването им (независимо от ограниченията) е в интерес на всички или поне на по-голямата част от обществото. В този аспект неформалните институции са израз на равнището и спецификата на дадена икономическа култура и придават определена идентичност на поведението както в индивидуален, така и в обществен план.

Формалните институции са онези, които обществото систематизира в определени писани правила, закони, конституции. Те изразяват движението на обществото към по-сложни социални и икономически образувания, когато изпълнението на институциите се свързва много по-тясно не само с отделните персонални интереси, а и с интересите на самите общности. Изграждането на формалните институции следва както естествения процес на еволюционни институционални изменения, така и процеса на трансформация на неформалните във формални правила. По този начин институциите постепенно се структурират, в резултат от което се изгражда и съответната *институционална рамка*. Тя включва цялата система от законови правила, норми на поведение и съответните организационни форми за реализацията им.

Излизайки от спецификата на икономическия преход, изграждането на институциите може да се възприеме като процес на *институционална промяна с прекъсване*. Това е така, защото комплексните преобразувания в политическата, икономическата и социалната система на обществото се свеждат до радикални, революционни изменения. На практика това се отнася и до институционалната промяна като процес на изграждане, преобразуване (трансформация), а впоследствие и на развитие на институционалната структура чрез координация и субординация (съподчиненост) на институциите. Тъй като фундаментален принцип на икономическия преход е неговата пазарна ориентация, е ясно, че институционалният трансформационен процес трябва да бъде насочен към *изграждане на институциите на пазара* – към създаване на нови институционални субекти, формиране на пазарен институционален механизъм и съответно институционално поведение. Това е особено важно, защото функционирането на икономическата система (пазарно функциониращо стопанство) зависи от изграждането, системната обвързаност и развитието (еволюцията) на

институционалната база на пазарното стопанство (фундаменталните институции на пазара).

Институциите са един от най-важните фактори, въз основа на който се изгражда структурата на човешките взаимоотношения. По този начин се определят и параметрите на *стопанския ред*, така че се постига ограничаване на икономическата неопределеност и се гарантира реализирането на ефективността от поведението на икономическите субекти.

При икономическа промяна с прекъсване е ясно, че за известен интервал от време смяната на институционалната база ще се придружава от процес на унищожаване на фундаменталните формални институции на стария икономически ред и в същото време ще се развие остро *конкурентно противопоставяне* между неформалните институции на стария и нововъзникващия стопански ред. Наличието на определена инертност на старите институции поради относителната им устойчивост, като резултат от продължителния процес на тяхното еволюционно утвърждаване, поражда значителни затруднения при установяването на новите радикални преобразувания в икономическия ред, висока степен на хаотичност и нестабилност в поведението на всички стопански обекти. При трансформацията в сферата на институциите трябва да се има предвид, че изграждането на новите елементи, на новите структури не може да се осъществява автоматично. Същото се отнася и до култивирането на ново пазарно поведение на институционалните субекти. Както показва практиката, налице е определена устойчивост и инерционност в поведението като отражение на предишната среда, на предишните принципи (институции), традиции, култура. Ето защо въпреки особената необходимост от интензивно създаване на нова пазарна институционална среда и структура в началото на прехода, това ще става по еволюционен път.¹⁷

В този план би трябвало да се посочи, че въз основа на теорията за институционалната промяна и теорията за икономическия преход може да се достигне до формиране на такъв *модел на институциите*, в който изграждането и развитието на новите да се съчетае както с *разрушаването на стария институционален ред*, така и с осигуряване на известна *приемственост на институциите*, а където е необходимо и възможно - с определено *интегриране между тях*. От своя страна това би осигурило ограничаване на хаоса в процеса на икономическата промяна.

Институционална промяна и ефективност на институциите

Икономическата промяна с прекъсване, какъвто е случаят с икономическия преход към нови пазарни взаимодействия и структури, се

¹⁷ Сласов, Т. Икономическият преход: теоретични аспекти. - Алтернативи, 2000, N 9 - 10 (N 33 - 34), с. 7.

основава на първоначално ограничаване и премахване на формалните институции на стария конституционен и устройствен икономически ред. При тези условия, както вече беше подчертано, конюнктурните икономически отношения се формират въз основа на остър *конкурентен сблъсък между неформалните институции на стария и нововъзникващия* институционален ред. *Старите институции* се отхвърлят поради доказана неефективност на стопанските взаимодействия и резултати. *Нововъзникващите неформални институции* също не могат да осигурят необходимата ефективност на човешките взаимоотношения по редица причини.

Първо, икономическата промяна в държавите от ЦИЕ, предизвикана в известна степен от задълбочаващата се тенденция към икономическа стагнация, е насочен към подражаване на модели на по-успешните пазарни икономики. Това предизвиква определени политически и икономически групи към търсене на институционална промяна, към опити за въвеждане на нови принципи за икономическо поведение. Д. Норт обаче подчертава, че политическите и икономическите пазари не осигуряват достатъчно пълна информация за ефективни преобразувания и затова развитието може да се тласне към неефективни траектории.¹⁸ Липсата на свършена информация при подобни икономически трансформации с прекъсване може да доведе до изграждане на неефективни неформални институции, а оттук и до неефективни икономически преобразувания. В условията на шоките, радикални икономически промени съблюдаването (или подражаването) на определени неформални институции без утвърдена институционална рамка и съответни системни взаимоотнобвързани институционални преобразувания, вместо да тласка икономиката към определена степен на пазарност (маркетизация), води до обратни резултати. Либерализацията на цените например предизвиква изключително висока и продължителна инфлация. В съчетание с недостатъчно координирани мерки за стабилизация това води до рязко ограничаване на ликвидността на стопанските агенти и вместо да активизира пазарните връзки, ги отклонява към бартерна размяна. Същото може да се отбележи и по отношение на стихийната (спонтанна, шокова) приватизация. Вместо изграждане на ефективни форми на частна собственост се създават условия за декапитализация и ликвидация на редица производствени структури и за развитие на корупцията.

Второ, спонтанните процеси на формиране на нови неформални институции, като се обвързват с определени политически и икономически групи, отразяват явни тенденции към противопоставяне на частни и обществени интереси. Икономическите институции са ефективни, когато

¹⁸ Норт, Д. Цит. съч., с. 19.

улесняват комуникацията и взаимодействията на преобладаващата част от участниците в икономическия процес. Следователно, ако неформалните институции защитават групови (ограничени) интереси, предизвикват формиране на несъответствие между частните мотиви и социалното благополучие.¹⁹ Ефективните институции ограничават възможностите за монополизиране на положението (и поведението) на отделни икономически агенти. Те стимулират конкурентното поведение и с това допринасят за постигане на по-благоприятни, по-ефективни резултати както за отделните участници в икономическите взаимодействия, така и за цялото общество.

Трето. Институционалната промяна включва не само изграждане на определена система от *институции-правила* (принципи). Тя предполага и изграждане на определена система от *институции-организации*, които формират основната структура от институционални субекти на икономиката. В системата на институциите-организации се включва правно и организационно утвърдена съвкупност от участници в пазарното стопанство – бизнес-организации (организационни форми на бизнеса), държавни и финансови органи, правителствени и неправителствени (граждански) органи и организации, чрез които и между които се осъществява цялостната организация на пазарните връзки. *Икономическата и институционалната промяна предполагат едновременно създаване (изграждане) както на правилата на пазарните взаимодействия, така и на новите институционални субекти, между които принципите на тези взаимодействия се осъществяват практически.* Институционализирането на новите пазарни субекти (органи, организации и др.), изграждането на адекватно пазарно поведение е продължителен процес. А това се отразява върху възможностите за ефективно приложение на институциите - правила в началото на икономическия преход. От тази гледна точка е важно да се определи, че институционалната рамка има особено значение за формирането и развитието на определена структура от институционални субекти (организации). Освен това институциите-организации оказват обратно въздействие върху институционалната рамка - и по отношение на възможностите за практическото приложение на принципите (институции), и по отношение на възможностите за тяхното развитие и усъвършенстване. В процеса на радикалните икономически преобразувания институционалната промяна се затруднява поради бавното изграждане на нови институционални субекти с пазарно ориентирано мислене, култура и рационално пазарно поведение.

Четвърто. Първоначалните радикални преобразувания в процеса на икономическия преход са свързани главно с неформални институции. Те

¹⁹ Пак там, с. 17.

отразяват целенасочеността, характера и механизмите на нововъзникващите пазарни отношения и се характеризират с редица несъвършенства - стремеж към лично облагодетелстване, корупция и др. Ето защо те с основание могат да бъдат определени като по-низши и затова тяхната ефективност е ограничена. Конкурентните взаимодействия между стопанските субекти постепенно ще предизвикват тяхното отхвърляне, с което стабилизирането и структурирането на институционалната рамка постепенно ще се отрази и върху механизмите на икономическите преобразувания. От гледна точка на институционалната теория на прехода значение придобиват такива въпроси на институционалната промяна като:

- в резултат от кои взаимодействия се формират по-низшите и по-неефективните институции;
- кои институции са неблагоприятни за утвърждаване на пазарните връзки;
- в каква насока и в резултат от взаимодействието на кои сили се развива конкурентният натиск, отхвърлящ неефективните институции;
- кои са механизмите, въз основа на които се осъществява преходът от радикалните, но несистемни и неефективни институционални промени към процеса на институционалната еволюция, когато постепенно ефективните институции се формализират, т.е. когато постепенно икономическият ред се конституционализира?

Естествено е, че ако при осъществяването на икономическия преход се създават макар и временни ограничения и затруднения при институционалната промяна, това ще се отрази върху механизмите, интензитета и резултативността (ефективността) на икономическия преход. Затова въпросът за ефективността на институциите, респ. на институционалната рамка и на цялостния процес на институционална трансформация придобива основно значение.

20.1.2002 г.